

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Ontstellend weerzinwekkend maar wonderbaarlijk intens: vijf perspectieven op Emmanuel Fremiets gorilla-beelden (1859-1888)

Broekhuizen, B.J.M. van

Citation

Broekhuizen, B. J. M. van. (2022, June 21). *Ontstellend weerzinwekkend maar wonderbaarlijk intens: vijf perspectieven op Emmanuel Fremiets gorilla-beelden (1859-1888)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3309992>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3309992>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

*Ontstellend weerzinwekkend maar wonderbaarlijk intens.
Vijf perspectieven op Emmanuel Fremiets gorilla-beelden (1859-1888)*

PROEFSCHRIFT

**ter verkrijging van
de graad van doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van rector magnificus prof.dr.ir. H. Bijl,
volgens besluit van het college voor promoties
te verdedigen op dinsdag 21 juni 2022
klokke 13.45 uur**

door

**Benedictus Johannes Marinus van Broekhuizen
geboren te 's Gravenhage
in 1973**

Promotores

Prof. dr. Kitty Zijlmans

Prof. dr. Jan Teeuwisse

Promotiecommissie

Prof. dr. Stijn Bussels

Prof. dr. Paul Smith

Dr. Rachel Esner (Universiteit van Amsterdam)

Prof. dr. Raymond Corbey

Inhoud

Gebruikte termen, conventies, vertalingen 9

Voorwoord 11

Inleiding 15

HOOFDSTUK 1. DEBOUT 21

Inleiding 25

1.1 Het proces van vergeten (tot ca. 1970) 27

1.1.1 Het proces van vergeten 27

1.1.2 Verzengd door Rodin 37

1.1.3 De hypocriete Pompier 40

1.1.4 Een positief geluid 45

1.2 Hernieuwde, groeiende aandacht (na ca. 1970) 47

1.2.1 Maatschappelijk, politiek, economisch 48

1.2.2 De technische interesse 51

1.2.3 Wennberg 56

1.2.4 Een onbetwistbaar onderzoeksveld 58

Conclusie 63

HOOFDSTUK 2. EMMANUEL 65

Inleiding 65

2.1 Tussen de regels van de biografieën 68

2.1.1 Belang onmiddellijke familie 68

2.1.2 Combats met de dood 74

2.1.3 Leerzaam werk 75

2.1.4 Manette Salomon 80

2.2 Topoi 83

2.2.1	Topos 1, Het jonge genie kan alles vanzelf	83
2.2.2	Topos 2, Onafhankelijkheid	84
2.2.3	Topos 3, Levengever	85
2.2.3	'Topos' 4, De Animalier is zelf dierlijk	85
	2.3 Fremiet volwassen	87
2.3.1	Schandaal als Animalier	89
2.3.2	Nationalisme of de Venus van Milo ontvoerd	94
2.3.3	Een Duitse opdracht	96
2.3.4	Psychologische biografie	99
	Conclusie	105

HOOFDSTUK 3. ZOO 109

Inleiding 109

3.1	Ontwikkeling, vaardigheden, kunstenaarschap	112
3.1.1	De opleiding van de kunstenaar	112
3.1.2	De Jardin des Plantes	119
3.1.3	Les Animaliers	138
3.1.4	Fremiets niche	144
3.2	Entree van de gorilla in de westerse wetenschap	150
3.2.1	Geoffroy de Saint-Hilaire contra Charles Darwin	150
3.2.2	Vroege iconografie van de gorilla	152
3.2.3	De écorché als bron	162
3.2.4	Andere mogelijke bronnen	164
3.2.5	De Auzouxmodellen	167
	Conclusie	171

HOOFDSTUK 4. ROOF 173

Inleiding 173

4.1 Recepties van roof 175

4.1.1 Roof en rechtspraak 178

4.1.2 De onderdrukte vrouw 182

4.1.3 Misbruik verbeeld 184

4.2 Literaire overleveringen van de primate 187

4.2.1 Oudheid 187

4.2.2 Uit de koloniën 190

4.2.3 Edgar Allan Poe 195

4.3 De Sabijnse Maagdenroof 204

4.3.1 Giambologna 205

4.3.2 Verhouding tot classicisme 207

4.3.3 Verschillen tussen de gorilla's 208

4.3.4 Worstelende figuur 212

4.4 Neoflorentijnse sculptuur 216

4.4.1 Ontstaansgeschiedenis 217

4.4.2 Anti-Romeins 224

4.4.3 Pro-Renaissance 226

Conclusie 228

HOOFDSTUK 5. NATION 231

Inleiding 231

5.1 Frankrijk contra Duitsland 232

5.1.1 Frankrijk 235

5.1.2 Duitsland 238

5.1.3 Een en ondeelbaar? 241

5.1.4	Fremiets nationalisme	243
5.2	De Derde Internationale Kunsttentoonstelling	250
5.2.1	Internationale tentoonstellingen als slagveld	250
5.2.2	München 1887	255
5.2.3	Context van de Gorille-F.	258
5.2.4	Kritiek op de Gorille-F.	264
5.3	Widmann, een novella	269
5.3.1	Het natuurlijke teken	270
5.3.2	Afstand	273
5.3.3	Der Gorilla. Eine Pariser Künstlergeschichte	239
5.3.4	Widmann herduiden	253
	Conclusie	256
	Conclusies	258

	<i>Literatuur</i>	261
Bijlage 1.	<i>Levensdata Emmanuel Fremiet 1824-1910</i>	275
Bijlage 2.	<i>Gorilla's in collecties</i>	277
Bijlage 3.	<i>Literatuur en onderzoek XIX beeldhouwkunst zoals besproken in de inleiding van La sculpture française au XIXe siècle door Anne Pinget</i>	278
	<i>Samenvatting</i>	281
	<i>English summary</i>	285
	<i>Persoonsregister</i>	286
	<i>Over de auteur</i>	295
	<i>Afbeeldingsverantwoording</i>	351

Afb. 15. Gorille-N.

Afb. 28. Gorille-F.

Gebruikte termen, conventies, vertalingen

In deze studie staan twee beelden centraal, beide van de hand van Emmanuel Fremiet. Met de aanduiding 'Fremiet' wordt deze kunstenaar bedoeld. Zijn *Gorille enlevant une Négresse*, een gipsen beeld uit 1859 dat we nu alleen kennen van twee foto's, duid ik aan met de term **Gorille-N.** (afb. 15, 29). De *Gorille enlevant une Femme* uit 1887, een beeld dat eerst in gips, maar later in oplage, in brons, in verschillende formaten beschikbaar werd, duid ik aan met de term **Gorille-F.** (afb. 28). Die aanduidingen zijn handig, omdat de gevoerde titels niet altijd gestandaardiseerd zijn en vaak lang. In sommige Franstalige catalogi komen andere titels voor, zoals *Gorille de Gabon* of louter *Gorille*. In anderstalige publicaties komen vertaalde titels voor. Bijlage 2 is een lijst van mij bekende exemplaren van gorillabeelden.

Negentiende-eeuwse namen van Franse wetenschappers en kunstenaars kunnen zeer lang zijn. 'Isidore Geoffroy de Saint-Hilaire', als voorbeeld, kan daarom voorkomen als 'Isidore'. De context geve voldoende vertrouwen dat de juiste persoon in de lezersgeest wordt opgeroepen. Het persoonsregister bevat een correcte naamvoering, levensdata en een korte typering van de persoon, voor zover bekend. Dit geeft de gelegenheid om de levensdata bij personen in de tekst zelf weg te laten.

Cursief gezet zijn buitenlandse termen, behalve als ze veel voorkomen. Master narrative moet eigenlijk cursief gezet, want het is een Engelse term, maar ik gebruik die term zo vaak, dat de lezer voldoende gealarmeerd is. Veelvoorkomende Franse termen, bijvoorbeeld combat, gorille, worden niet gecursiveerd. Titels van kunstwerken en publicaties behoren cursief te zijn gezet.

Citaten die geïsoleerd worden gepresenteerd staan niet binnen aanhalingstekens, wel als ze zijn geplaatst als de lopende tekst, en de oorspronkelijke taal is altijd bijgevoegd in een noot. Opmerkingen van mijzelf staan tussen vierkante haken. Vertalingen zijn van eigen hand, tenzij anders vermeld. Het vermelden van de oorspronkelijke taal, samen met mijn eigen vertaling, is geen uiting van dedain naar de lezer maar een controlemiddel op de auteur, die in de vertaling laat blijken de oorspronkelijke tekst zo te hebben gelezen.

Genderaanduidingen zijn bedoeld als neutraal en kunnen gelezen worden als hij/zij/het/hen, tenzij de context anders afdwingt.

Webadressen zijn alle verkort, zodat het mogelijk is om vanuit een gedrukte versie van de tekst toch gemakkelijk een website te kunnen opzoeken. Invoer van de korte adressering in een browser geeft de oorspronkelijke website.

Voorwoord

Dit onderzoek ontstond omdat Kitty Zijlmans mij, tijdens een gesprek op een openingsfeest in museum Beelden aan Zee, aanspoorde om de gorilla te gaan onderzoeken. Al eerder polste Jan Teeuwisse mij, of het niet tijd werd om promotieonderzoek te doen. De combinatie van deze twee begeleiders en het curieuze onderwerp maakte dat ik met veel plezier in dit project ben gestapt. De discussie tussen mij en Zijlmans ging tijdens de genoemde openingsborrel over iets anders, namelijk de grote kloof die gaapt tussen de particuliere verzamelaar en de universitaire kunstgeschiedenis. Ik gaf als voorbeeld de gorilla die een zwarte vrouw rooft van Fremiet, die door de koper van Animalier-kunst niet meteen als schokkend wordt ervaren, omdat ‘in die tijd toen alles anders was’, ‘goddank kunnen we gewoon genieten van zo’n beeld zonder dat we er een probleem van maken zoals al die kunsthistorici’, waarna hij het beeld zo spoedig mogelijk omdraait om te zien of het beeld een zandgietsel is, of bepaalde gietersmerken zichtbaar zijn en vervolgens naar zijn boekenkast rent om te zien of dit beeld in de obscure, commerciële lexicons van Horswell of Kjellberg inderdaad vermeld staat. De universitaire onderzoeker heeft het beeld nauwelijks in het

echt mogen aanschouwen, heeft geen gevoel van de fysieke aanwezigheid of de handelswaarde. Hij of zij kan zich niet voorstellen dat zo'n sculptuur niet wordt ervaren als iets schandelijks, als iets dat een vreemd lichaam is in de tijd en daarom meer inbedding moet hebben in de kunstgeschiedenis, zelfs nu. De studie is dus een uitvloeisel van een gevoel dat wij hadden, namelijk de scheiding tussen de verschillende domeinen en diepten van reflectie in de universiteiten, de musea, de particuliere verzamelaar en de handel. Deze studie draagt iets bij aan de overbrugging van die kloof, al was het maar omdat het een voor de universitaire kunstgeschiedenis ongebruikelijk onderwerp behandelt. Tegelijkertijd is het ook het uitvloeisel van het vertrouwen van Teeuwisse en Zijlmans dat dit project tot een goed einde zou komen. Allereerst dank ik daarom Kitty Zijlmans en Jan Teeuwisse voor hun geduldige begeleiding gedurende dit onderzoek. Het was een voortdurend genot om hen mijn onderzoek te mogen horen overdenken. Daarnaast bleven ze steeds rotsvast geloven in het project, zes jaar lang.

Alle dank gaat uit naar de volgende genoemde personen en instellingen, die mij vanaf 2015 hebben geholpen bij dit onderzoek.

Collega's in andere musea en universiteiten die hebben bijgedragen door inlichtingen of (in/formele) discussie: Estelle Begue (Musée d'Orsay), Thomas Berghuis (Universiteit Leiden), Maghiel van Crevel (Universiteit Leiden), Caroline van Eck (Universiteit Leiden, King's College Cambridge), Shaun Villiers Everett (informatie geschiedenis gorilla), Bart Grob (Museum Boerhaave), Roelof Hagen (dissertatie over schaking), Isolde Hallensleben (Universiteit Nijmegen), Caroline Han (die mij aanbeval aan de Universiteit Leiden), Michiel Harmsen (juridische reflectie), Sandra Kisters (Museum Boymans), Maarten Kossmann (Universiteit Leiden), Thomas van Leeuwen, Wendy Nolan Joyce (Victoria University Wellington New Zealand), François Janse van Rensburg (musea voor Wereldculturen), Astrid Nielsen (Staatliche Kunstsammlungen Dresden), Victoria Nyst (Universiteit Leiden), Robert Ross (Universiteit Leiden), Frederica Vermot (Université Lausanne) en Helen Westgeest (Universiteit Leiden). Uit de kunsthandel Edward Horswell (Sladmore London).

Instellingen die behulpzaam waren of mij onderdak boden: Universiteit Leiden- LUCAS, in Parijs de documentatie-afdeling van het Musée d'Orsay en de Fondation Custodia, de Universiteitsbibliotheek Leiden en UB-Café (Jhon Pelmelay en medewerkers), ESNA European Society for Nineteenth Century Art, RKD Netherlands Institute for Art History. Dankbaar ben ik dat ik in het kader van dit onderzoek heb mogen spreken op of voor: Het KOG Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, ESNA (Thinking in the Box), diverse bijeenkomsten in het Sculptuur Instituut en museum Beelden aan Zee.

Dank aan mijn directe collega's in museum Beelden aan Zee, vrijwilligers en andere staf van het museum, die mij soms opvingen als ik iets moest laten liggen.

Lotgenoten tijdens het onderzoek waren Emma van Proosdij, Joost Bergman, Frédérique Brinkerink, Cees Hendrikse en Roosmarijn Hompe, die zich allen in een eerdere fase van hun promotie-onderzoek bevinden, in verbintenis met Sculptuur Instituut, en steeds de discussie wilden aangaan. Vrienden en familie die geduldig naar mij bleven luisteren waren: lieve vader Rob en moeder Mariëlle, lieve zus Francis en broer Tim, altijd geïnteresseerde schoonvader Niek en schoonmoeder Tiny, gastvrije Niek en Manon (die mij in London verwelkomden), de humoristisch-scherpe Marius van der Flier, de enthousiaste Tijn van Straten, de getrouwe Marcel Menz, Roel Breedveld en Wilco de Vreeze, de gezellige Sjoerd van der Dool, de historisch behepte Ronald Kraayeveld, de verbindende Fennand van Dijk, de muziekmaniak Theo Visser en de trotse Ben Vermin. Mijn dank aan allen is groot, zelfs al is men hier ten onrechte niet bij name genoemd. Tenslotte strekt mijn grote dankbaarheid zich uit naar mijn eigen gezin, mijn beter ik Ans en mijn drie zoons Max, Ad en Kees, eenvoudig en vanzelfsprekend zoals zij mij tot steun zijn geweest in dit complexe project.

